

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА МАГІСТРА

З ТЕМИ

**ІДЕОЛОГІЯ САРМАТИЗМУ У ДОБУ СУСПІЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ (XVII – XVIII СТ.)**

Виконав: студент 2 курсу магістратури
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Власов Ілля Григорович

Науковий керівник:

Заводовський А. А.
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Глушковецький А.Л.
кандидат історичних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАН ІСТОРІОГРАФІЇ І ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографічні здобутки.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	14
1.3. Методологія дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. ВКОРІНЕННЯ ІДЕЙ САРМАТИЗМУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII – XVIII СТ.....	19
2.1. Генеза сарматизму на українських землях.....	19
2.2. Вплив сарматської ідеології на формування ренесансного світогляду населення українських земель.....	44
2.3. Протистояння ідейних парадигм сарматизму та малоросійськості.....	51
РОЗДІЛ 3. САРМАТСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ – ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО БАРОККО XVII – XVIII СТ.	
3.1. Сарматський культовий портрет.....	70
3.2. Сарматський світський портрет.....	77
3.3. Сарматський інтимний портрет.....	85
ВИСНОВКИ.....	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	100

ВСТУП

Актуальність теми. Входження України у європейський цивілізаційний процес і духовно-культурний простір актуалізує питання наукового, історіософського аналізу формування ренесансних ідей та їх ініціацію у світогляд українців. Нині як ніколи помітне зростання філософського осмислення ідей і проблем української державності, релігійної ідентичності у контексті формування передренесансного і власне ренесансного світогляду на українських землях у XVII-XIX ст. Це можна пояснити передусім тим, що як тоді, так і тепер український соціум перебуває в пошуку надійних орієнтирів свого цивілізаційного поступу. У цьому зв'язку загострюється проблема висвітлення місця та ролі представників політичної і духовної еліт у боротьбі за означені ідеали, що спонукає науковців докладати чимало зусиль для вивчення багатьох суспільно значущих проблем і, зокрема тої, якій присвячено дане дослідження.

Українське сьогодення вимагає пошуку вагомих аргументів і історіософського обґрунтування закономірності впливу ідей сарматизму на формування ренесансного світогляду населення України, а тому наукове вивчення цієї проблеми є на часі. Це допоможе не стільки переосмислити і переоцінити історичний досвід духовно-культурних впливів і цивілізаційних взаємин з європейськими народами, а й сприятиме налагодженню тіснішої міжнародної і міждержавної співпраці на шляху до входження у європейське та світове співтовариство. Філософська об'єктивація цих та інших сегментів історичного розвитку української нації дозволить створити каркас нової моделі спільного розвитку європейських народів в умовах нових суспільно-політичних трансформацій у Європі та світі.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне та культурне життя на українських землях у XVII-XVIII ст.

Предметом дослідження є ідеологія сарматизму та її вплив на світогляд та культуру населення українських земель у добу суспільних трансформацій (XVII- XVIII ст.)

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку XVII ст. – до кінця XVIII ст. Нижня межа роботи обумовлена початком антиунійної боротьби та рухом за відновлення православної Київської митрополії (яка була відновлена 1620 р.). Верхня межа дослідження пов'язана з початком зародження процесів українського націєтворення і формуванням на українських землях нової ідеології – українського націоналізму наприкінці XVIII ст.

Географічні рамки дослідження охоплюють історичні землі Галичини, Волині, Поділля і частково Правобережжя, власне, тої частини українських земель, що входили до Речі Посполитої.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі комплексного і об'єктивного аналізу джерел та наукової літератури виявити найсуттєвіші риси сарматської ідеології та її впливу на світогляд та культуру населення українських земель у добу суспільних трансформацій.

Досягнення мети зумовлює вирішення наступних **завдань**:

- визначити рівень наукових досліджень та стан джерельної бази зазначеної теми;
- з'ясувати основні чинники виникнення ідеології сарматизму на українських землях;
- витлумачити провідні ідейно-концептуальні засади сарматської ідеології, їх зміст та ідейно-світоглядні джерела;
- з'ясувати ступінь впливу сарматської ідеології на формування ренесансного світогляду у суспільно-політичній думці Південно-Західної Русі у добу суспільних трансформацій;

- дати критичну оцінку наслідкам впливу ідей сарматизму на суспільні процеси на українських землях;
- проаналізувати рівень впливу сарматизму на суспільні трансформації в образотворчому мистецтві.

Методологічну основу дослідження становлять принципи міждисциплінарності, системності, класифікації та періодизації, а також загальні принципи історизму, вироблені вітчизняною та світовою історичною думкою, зокрема, принцип єдності історичного та логічного, принцип об'єктивності та світоглядної незаангажованості. У дипломній роботі магістра також широко використані методи філософських та імагологічних досліджень, провідними з яких є діалектичний, генетичний, порівняльно-історичний та структурно-функціональний. Важливе місце у роботі відведено методам історичної ретроспекції та історіософської модернізації, що допомагають виявити динаміку та основні фактори змін у культурі та суспільно-політичному житті спільноти.

Практичне значення. Результати дослідження можна використовувати на уроках з історії України та мистецтвознавства у школі, а також для підготовки семінарських завдань у вищих навчальних закладах з предмету «Історія і культура України», написання рефератів, курсових робіт тощо.

Наукова новизна дослідження полягає в у тому, що на основі ретельного вивчення широкого кола джерел та наукової літератури вперше комплексно досліджено вплив ідей сарматизму на процеси модернізації суспільства на українських землях. Запропоновано класифікацію та типологізацію українського сарматського історичного портрету, як найяскравішого феномену, проявленого в мистецтві, унаслідок впливу ідеології сарматизму на українське суспільство доби суспільних трансформацій (XVII-XVIII ст.)

Структура роботи. За структурою робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділено на параграфи, висновків (разом – 99 стор.), переліку використаних джерел і літератури (91 позиція). Повний обсяг магістерської роботи – 107 стор.

Апробація роботи. Головні положення і висновки дослідження були оприлюднені на студентській науковій конференції у вересні 2021 року і схвально оцінені під час попереднього захисту на засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка у листопаді 2021 р.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження джерел та аналізу наукової літератури логічно постали наступні висновки:

Адаптований сарматський міф був одним із структурно-семантичних параметрів культури на українських землях XVII – початку XIX ст. Дистанціювання хоча й від одноконфесійної, проте згуртованої за династично-державним та політико-просторовим принципами Російської імперії, стало провідною рисою психології пересічних жителів Наддніпрянщини післямазепинської доби.

В культурі України періоду Ренесансу перехрещувалися впливи культури й духовності православного Сходу і католицького Заходу, ідей гуманізму, Реформації та Контрреформації.

Векторно зорієнтовані філософські віяння, політико-ідеологічні стратегії та конфесіалізація церковно-релігійного життя в Речі Посполитій загострили проблему національно-релігійного самовизначення, що в підсумку підняло ментальність населення Південно-Західної Русі на рівень національної самосвідомості, осмислення себе як окремого народу з власною історичною пам'яттю, державністю та автохтонною культурою.

Польський вплив у його католицькій оправі був відчутний і у формуванні ренесансно-барокового типу культури і духовності Південно-Західної Русі. У поберестейський період західнокультурні впливи на середовище регіону зміцніли вже настільки, що могли визначати характер, спосіб мислення та поведінку тогочасної суспільної еліти. Ключову роль тут, поза будь-яким сумнівом, відіграла поява власної вищої школи, статус та імідж якої визнавав чи не весь світ. Тогочасна еліта демонструвала живий і діяльний зв'язок духовної культури і книжної вченості регіону із західноєвропейською. Сприймаючи ідеї гуманізму, просвітництва, вона стала віддзеркаленням демократизації українського соціуму.

Польські гуманісти та ідейні натхненники церковної унії доклали чимало зусиль для реанімації церковно-релігійного життя киево-руського християнства за допомогою ін'єкції у вигляді богословських наукових надбань католицизму. Курс на інтеграцію наявних духовно-культурних надбань і богословської науки, зокрема, у католицьке середовище, а отже, і на інкорпорацію тогочасних літургійних, богословських та філософських надбань католицької церкви в духовно-культурний і церковно-релігійний простір Південно-Західної Русі став особливо відчутним за доби митрополита Петра Могили.

Наприкінці XVII ст. на Заході спостерігалось значне розширення інформації про українські землі. Водночас ця інформація стає ширшою та різноманітнішою за змістом і характером. Проте ренесансний період є не такий колоритний, як бароковий, оскільки йому притаманні інші риси та тенденції, і котрий своїм буянням значно відрізняється від ренесансного.

Соціокультурна реальність, що виникла внаслідок інтенсивних політичних змін, стала вкрай травматичною для цілого народу. Проте саме ретельно збережена й відтворена культурна пам'ять спрямувала шлях до свободи і незалежності. Штучні моделі загальнодержавної ідентичності: «давньоруська», «посполита», «великоросійська» (з належною до неї «малоросійською») виявилися явищами тимчасовими.

Протистояння нових ідейних парадигм на українських землях, що спалахнуло з особливою силою наприкінці XVI – у XVIII ст., породило величезну масу апологетичної літератури католицьких, уніатських та православних полемістів, дало поштовх до узагальнення вітчизняної історії. В основних обрисах була розроблена ідея Русі, в якій православні oratores пов'язали минуле і сучасне історичними нитками спадкоємності від держави Русь до сьогодення. В її основі лежали ідеї безсумнівної «православності» правителів та митрополитів Русі, визнання православної церкви єдиним спадкоємцем Київської митрополії часів княжої Русі, відсутність або непродуктивність зв'язків Русі з Римом, належність усіх

прав та привілеїв, які надавалися руськими, литовськими князями та польськими королями, православної церкви, а не уніатській, недоцільність існування унії та уніатської церкви з огляду на відсутність історичного коріння унії на руських землях, «добровільний» і «договірний» характер входження Русі до складу Великого князівства Литовського та Корони Польської, ідеалізація «візантійської спадщини», історична та юридична рівність руських, польських та литовських еліт, в тому числі, і крізь призму «сарматської» ідеї.

Православні ідеологи у процесі протистояння експансії католицизму віднайшли нові підходи до вітчизняної історії, розкрили і поглибили зміст руської ідентичності, визначили її культурні, ідейні, «сакральні» підвалини, заклали фундамент для створення історіографічних синтезів історії Русі у подальшому.

Мистецтво стало однією із сфер реформаторського впливу ідей сарматизму, що, насамперед, відобразилося в портретному живописі XVIII ст. Доба Просвітництва вводить традицію зображувати себе, як учасника важливих історичних подій, що дало привід створити низку цікавих за композиційним рішенням полотен.

Окремі мистецькі школи та певному часу виникнення були притаманні певні типи портретів: Львівській школі – сарматський, ктиторський та труменний; київській – донаторський, світський. Кожен з типів портретів мав своє утилітарне призначення.

Портретний живопис XVII-XVIII ст. цього часу можна розподілити на культовий (донаторський та ктиторський портрети, натрунні, вотивні) та світський живопис (родинний, придворний портрет, кабінетний, «агітаційний»). Портрети культового призначення мали знаходитися в церкві, а світський живопис в більшості прикрашав родинні гнізда усіх верств населення.

Остання стадія сарматського портрету припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., тобто з’являється навіть в епоху просвітництва, що в сутності суперечить сарматизму за ідейно-естетичних устремлінь.

З кінця XVIII ст. в українському мистецтві вже поставали реалістичні тенденції, поступово замінюючи площинне, «канонічне» сарматське письмо. Портретисти прагнули до правдивої передачі образів, проте траплялися зображення магнатів, як і раніше, «при параді».

Поруч з професійною майстерністю в українських митців спостерігалася бездоганна точність передачі соціальної характеристики та психологічного аналізу, глибоке розкриття інтелектуального світу та багатство почуттів людини, що є дуже важливим для історика.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XIII веков : Перевод и комментарии. / [отв. ред. В.Л. Янин]. Москва : Изд. МГУ, 1987. 264 с.
2. Величко С. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. 128 с.
3. Вишенський І. Твори. К. : Дніпро, 1986. 186 с.
4. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії [упор. та пер. з польської Ю. Мицик]. К. : «Києво-Могилянська академія», 2009. 1005 с.
5. Геродот з Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. К. : Довіра, 1992. 72 с.
6. Гетман Иван Мазепа: *Документы и материалы из архивных собраний Санкт-Петербурга*: В 2 вып. Вып. 1. 1687–1705 гг. Санкт-Петербург, 2007. С. 25.
7. Документы Богдана Хмельницкого (1648-1657) / Сост. : И. Крипякевич и И. Бутич. Отв. ред. Ф.П. Шевченко. К. : Изд-во АН УССР, 1961. 740 с.
8. Літопис Самовидця : «Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке . К., 2002. 210 с.
9. Літопис Гадяцького полковника Г. Грабянки. К., 1992. 143 с.
10. Меховський М. «Про дві Сарматії». К., 2014. 386 с.
11. Оріховський С. Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави. *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія*. У 2-х ч. К., 1995. Ч. 1. С. 358-366.

12. Оріховський С. Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого. *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2-х ч. К., 1995. Ч. 1. С. 405-406.*
13. Оріховський Станіслав. Твори / упорядник В. Литвинов. К., 2004. 672 с. («Хроніка польська від смерті Сигізмунда І» [уривки]. С. 529-563.
14. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані Твори. К., 2006. 458 с.
15. Палинодия, или книга обороны кафолической церкви. *Русская историческая библиотека. Т. IV. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Вып.1. Под ред. П. Гильтебрандта. С-Петербург, 1878. 218 с.*
16. Птолемей К. Руководство по географии. *Античная география / Сост. проф. М. Боднарский. Москва : Государственное издательство географической литературы, 1953. 458 с.*
17. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. 286 с.
18. Челобитная киевского митрополита И. Борецкого царю Михаилу Федоровичу. *Воссоединение Украины с Россией. Сб. материалов и доктов. Москва, 1954. Т. I. № 22. С. 47.*
19. Челобитная Львовского православного братства Московскому царю Феодору Иоанновичу, 15 июня 1592 г. *Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. IV. Санкт-Петербург, 1851. С. 48-49.*
20. Kromer M. *Kronika polska. Krakow, 1992. 382 с.*
21. Maciejewski J. *Sarmatyzm jako formacja kulturowa: Teksty. Warszawa, 1994. № 4. 226 с.*

ЛІТЕРАТУРА

22. Автономова Н. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи». *Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург, 1994. С. 26-38.*

23. Білецький П. Козак Мамай – українська народна картина. Львів, 1960. 52 с.
24. Богданов А. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. Москва, 2008. С. 10-71.
25. Васильев А. Г. Нацисторительство в перспективе memory studies: пределы креативности. *Третий Российский культурологический конгресс с международным участием «Креативность в пространстве традиции и инновации». Тезисы докладов и сообщений* / [отв. ред. Г. В.Спивак]. Санкт-Петербург: Эйдос. 379 с.
26. Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. К., 1992. Т. I. С. 119-124-142.
27. Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії. К., 2004. С. 275.
28. Гегель Ф. Феноменология духа. Москва : ЭКСМО, 1998. 288 с.
29. Горобець В. «Волимо царя східного». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007. 265 с.
30. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) Київ : Критика, 2006. 632 с.
31. Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. Укр. іст. журн. 1991. № 2. С. 77–85.
32. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації [пер. з англ.]. К. : Дух і Літера, 2005. 512 с.
33. Дейвіс Н. Європа : Історія. [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. – 2-ге вид. К. : Основи, 2008. 464 с.
34. Демчук Р. Міфологічний дискурс та конфесійна ідентичність в культурі Русі-України *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*. 2010. Т. 101. С. 4-9.

35. Дмитриев М. В. Проблематика исследовательского проекта «Confessiones et nationes. Конфессиональные традиции и протонациональные дискурсы в истории Европы *Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века. Новое время.* Москва : Индрик, 2008. С. 15-42.
36. Дмитриев М. Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской Церковной Унии 1595-1596 гг. Москва : Изд-во Московского университета, 2003. 320 с.
37. Ернст Ф. Українське малярство. К., 1929. 224 с.
38. Жаборюк А. Український дожовтневий живопис. Одеса, 1968. 86 с.
39. Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. К., 1978. 328 с.
40. Зингер Л. О портрете. Проблемы реализма в искусстве портрета. Москва, 1969. 325 с.
41. Зингер Л. Очерки теории и истории портрета. М., 1986. С. 26–27.
42. Колодний А. Світобачення Івана Вишенського у контексті становлення українського богословського релігієзнавства. *Релігієзнавство України: в 2-х книгах. Книга перша: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття.* К., 2013. С. 57-67.
43. Лескинен М. В. Польський традиціоналізм и «старопольская» культура об інтерпритації сарматських обычаев. *Между Москвой. Варшавой и Киевом : к 50-летию проф. М. В. Дмитриева.* Сб. стат. Москва : Изд-во Ин-та славяноведения РАН, 2008. С. 194-196.
44. Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва : Институт славяноведения РАН, 2002. 178 с.
45. Литвинов В. Україна в пошуках духовних пріоритетів (XVI ст.) *Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія та сучасність.* К., 2009. Зб. № 3. С. 182-199.

46. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Львів : Свічадо, 2008. 640 с.
47. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. К.: Час, 1998. 255 с.
48. Львівський портрет XVI–XVIII ст. Каталог виставки. К., 1967. 128 с.
49. Максимович М. Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси. *Собр. соч.: В 2 т.* К., 1877. Т. 2. С. 307–311.
50. Мицик Ю. Київський «Синопис» як підручник з історії Русі-України. *Історія в школах України.* 2009. № 6. С. 47-48.
51. Мыльников А. Две этногенетические мифологемы западнославянского происхождения в украинской исторической мысли. *I-й Міжнародний конгрес україністів. Доповіді та повідомлення.* Львів : Свічадо, 1994 Ч. 1. С. 66-67.
52. Неменский О. Общерусские аспекты идентичности православных деятелей Галицкой Руси в конце XVI — первой трети XVII в. Москва, 2013. 128 с.
53. Овсійчук В. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. К., 1985. 360 с.
54. Овсійчук В.А. Майстри українського бароко. Жовківський осередок. К., 1991. 391 с.
55. Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба К., 2001. 221 с.
56. Ортега-и-Гассет Х. Философия культуры. Москва, 1991. 588 с.
57. Петров Н. Очерки из украинской литературы XVII–XVIII веков. *Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая.* К., 1961. 261 с.
58. Радишевський Р. Сарматсько-роксоланський дискурс української поезії XVII ст. *Споконвіку було слово... Збірник на пошану професора Олександра Александрова з нагоди його 60-річчя.* Одеса : Астропринт, 2007. С. 310-327.
59. Ричка В. Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України. *Укр. іст. журн.* 1991. № 2. С. 88-92.

60. Семенюк Д. Колекція натрунних портретів з фондів ЛІМ. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, 1997. С. 49–50.
61. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип. 1. К., 1992. С. 59.
62. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть К. : Довіра, 1992. 225 с.
63. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. 268 с.
64. Соловйов А. Великая, Малая и Белая Русь. *Вопросы истории*. – 1967. № 7. С. 24-38.
65. Станчук Я. Константин Корнякт. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, 1997. С. 200–202.
66. Тазбир Я. Привилегированное сословие феодальной Польши *Вопросы истории*. 1977. № 12. С. 156-168.
67. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва, 2007. С. 220.
68. Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. Москва, 2005. 156 с.
69. Флоря Б. Н. Русь и «русские» в историко-политической концепции Яна Длугоша. *Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века*. Москва : АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, 1990. С.16-26.
70. Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність Твори : в 20-ти томах. К., 1951-1956. Т. 18. С. 412-506.
71. Центральная Европа как исторический регион. Москва, 1996. С. 41.
72. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США, 1956. 511 с.

73. Чижевський Д. Філософські твори : в 4 т. [під загальною редакцією В. С. Лісового]. К. : Смолоскип, 2005. Т 2. 264 с.
74. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з надавніших часів Прага, 1936. С. 145-150.
75. Шкрібляк М. «Золота доба» Київської митрополії і провідні тенденції конфесіалізації українського церковно-релігійного середовища у першій пол. XVII століття. *Українське релігієзнавство (Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України)*. К. : УАР, 2012. № 66. С. 143-157.
76. Щавелева Н. Польские латыноязычные средневековые хроники. Тексты, перевод, комментарии. Москва, 1990. 568 с.
77. Щербаківський Д. Казак Мамай. *Сяйво*. 1913. №11–12. С. 251–258.
78. Щербаківський Д. *Сяйво*. 1913. № 12. С. 256-266.
79. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет XVII-XX ст. К., 1925. 61 с.
80. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2006. С. 405.
81. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К. : Критика, 2009. 548 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

82. Архіви України // [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua>
83. Енциклопедія українського козацтва [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zsu.zp.ua/arh>
84. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Запорізьке відділення) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zsu.zp.ua/arh>

85. Інститут історії України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.org.ua/>
86. Крالیук П. Великий європеєць Станіслав Оріховський [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2013/11-11-01>.
87. Козацтво XV–XXI ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cossackdom.com>
88. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука. Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991.
89. Науково-дослідний інститут козацтва при ЗНУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zsu.zp.ua/euk>.
90. 2-е послание к Солунянам (Фессалоникийцам) св. ап. Павла // Шлях доступу: http://www.my-bible.info/biblio/bib_tsek/2posl_fess.html
91. Откровение Святого Апостола Иоанна Богослова // Шлях доступу: <https://biblia.org.ua/bibliya/otkr.html>